

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ САРЫ ЛЕКСЕМАСЫНЫН МИКРОСИСТЕМАСЫ

Жантаев А.С., Салкынбекова А.

Жантаев А.С. – ф.и.к., проф. м.а., С. Нааматов атындагы НМУ, Нарын ш.;

Салкынбекова А. – магистрант, И. Арабаев атындагы КМУ, Бишкек ш.

Аннотация. Макалада «Манас» эпосунун С. Орозбаков айткан вариантындагы сары лексемасынын микросистемасы каралган. Эпостун С. Орозбаковго тийиштүү вариантындагы жана кыргыз тилиндеги сары лексемасынын аныкталган микросистемаларынын өз ара сандык катыштары эсептелген.

Түйүндүү сөздөр: лексема, сары лексемасы, «Манас» эпосу, кыргыз тили.

МИКРОСИСТЕМА ЛЕКЕМЫ САРЫ В ЭПОСЕ «МАНАС»

Аннотация. В статье рассмотрена микросистема лексемы сары в варианте С. Орозбакова эпоса «Манас». Рассчитано количественное соотношение определенных микросистем лексемы сары в варианте С. Орозбакова эпоса «Манас» и в кыргызском языке.

Ключевые слова: лексема, лексема сары, эпос «Манас», кыргызский язык.

MICROSYSTEM OF SORA LEXEMA IN EPIC "MANAS"

Abstract. The microsystem of the Sarah's lexeme in S.Orozbakov's version of the Manas epic is considered in the article. The quantitative correlation of certain microsystems of the Sarah lexeme in S.Orozbakov's version of the Manas epic and in the Kyrgyz language is calculated.

Key words: lexeme, lexeme sary, epic "Manas", Kyrgyz language.

Биз мурдагы макалабызда элибиздин өткөн кылымдагы залкар манасчысы Сагымбай Орозбаков айткан «Манас» эпосунун вариантындагы **кызыл** лексемасынын микросистемасына чакан иликтөө жасаган болчубуз. Кезектеги бул макалабызда атактуу манасчы өз вариантында колдонгон **сары** лексемасынын микросистемасына талдоо жүргүзүп, ушул лексеманын сандык жана сапаттык катыштарын аныктоо, алардын сөз түркүмдүк турпатын чагылдыруу, жасалуу жолдорун жана семантикалык сыйымдуулугун ачуу максатын койдук.

Сөзүбүздүн предметинде олуттуу мааниге ээ болгон **лексема** түшүнүгүнө келе турган болсок, ага карата «Языкознание. Большой энциклопедический словарь» деген маанилүү маалыматтамалык эмгекте мындай аныктама бар: «**ЛЕКСЕМА** (грек. *lexis* – сөз, айтым) – тилдин конкреттүү грамматикалык формаларынын жыйындысында анын сөздүк курамынын бирдиги катары каралуучу жана алардын флексияларын, ошондой эле мүмкүн болгон конкреттүү маанилик варианттарын билдирүүчү сөз; сөздүктүн абстракттуу эки тараптуу бирдиги. Лексема өзү менен бир эле сөзгө тийиштүү бардык колдонулуучу жана ишке ашырылуучу формалар менен маанилердин жыйындысын берип, формалык дагы, маанилик дагы бирдик катары мүнөздөлөт» [7, с.257]. Мунун мазмунун кыскача берсек, лексема – бул тилдин сөздүк курамын түзүүчү бирдик, же болбосо сөз, айтым. Эне тилибиздеги илимий-маалыматтамалык адабияттарга кайрылсак, «Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасында» аталган түшүнүккө карата төмөнкүдөй кыскача маалымат берилет: «**ЛЕКСЕМА** – сөздүн уңгусу, туунду формасы жана алардын сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөргөн формалары: бала, балача, баладай, балалуу, баласы, балдар, баланын, баланы, балада, баладан ж.б.» [1, 140-б.]. Көрүнүп тургандай, лексема түшүнүгү өз мазмунуна конкреттүү тилдин сөздүк корундагы уңгу сөздөрдү дагы, алардын туунду формаларын дагы, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөртүлгөн формаларын дагы камтып, бир топ эле кең мүнөз күтөт.

Сары өң-түс лексемасы түс мейкиндигинин хроматикалык спектриндеги бир тилке болуп саналат. Кыргыз окумуштуусу, филология илимдеринин доктору К. Саматовдун айтымында «...ал эми хроматикалык спектрдеги тилкелер (кызыл, сары, жашыл, көк, гүлгүн) тон, каныккандык жана ачыктык өңдүү үч координат менен айрымаланат» [5, 162-163-бб.]. Биз өң-түс лексикасына байланыштуу эмгегине таяныч жасаган илимпоз К. Саматов лингвистикада түс лексикасын изилдөөдө көбүнчө тон, каныккандык жана ачыктык терминдери пайдаланылат, бирокаталган чен-өлчөмдөрдү бардык эле илимпоздор колдой беришпейт деген пикир айтат. Анан изилдөөчүлөрдүн өң-түс лексикасына карата пикирлериндеги карама-каршылыктарга көңүл буруп, орус окумуштуу-

туулары К.И. Масленникованын жана Р.М. Фрумкинанын эмгектеринен шилтемелер келтирет. Мисалы, К.И. Масленникова түс мейкиндигин бинардуу, б.а. ал бир эле мезгилде үзгүлтүксүз (вишнево-красный, зеленовато-желтый) жана дискреттүү (голубой, абрикосовый) деп эсептейт [3, с.4-5]. Р.М. Фрумкина болсо өз эмгегинде жогоруда аталган терминдер лингвистикалык жана психолингвистикалык изилдөөлөрдө эч бир жыйынтык бербейт деген пикирин билдирет [6, с.21].

Окумуштуу-тилчи К. Саматов өз оюн улантып, түс таануудагы терминдердин келип чыгышы турмуш чындыгындагы реалдуу касиеттерди чагылтуу зарылдыгынан улам болгондугун, карапайым элдик тажрыйбада айлана-чөйрөдөгү түстөрдү белгилөөдө азыркы тил илиминин өнүгүүсүнө өбөлгө түзүүчү элдик терминдер мурдатан эле колдонулуп келгенин белгилейт. Ал «...кыргыз тилинде тон *ыраң, түс, өң*, каныккандык *ак, агыш, боз, кара, кочкул*, жарык үлүшү *ачык, күңүрт* лексемалары аркылуу чагылдырылып, түс мейкиндиги үч өлчөмдүү бирдик катары сыпатталат» [5, 163-б.] деп айтат.

Биз өзүбүздүн бул макалабызда С. Орозбаковдун айтуусундагы «Манас» эпосунун вариантында **сары** лексемасынын микросистемасы кайсы сөздөрдөн турарын, алардын өз ара карымкатышы жана айырмачылыктары эмнеде экенин ачууну, өзүбүздүн чакан талдообузду мына ушул максатка багыштоону чечтик.

Сары: сары, саргарган, саргарып, сарала, сарыкер, аксаргыл, сары буурул, саргыл, сары башыл, саркызыл, – 10 [2]. Ошентип, С. Орозбаковдун айтуусундагы «Манас» эпосунун вариантында **сары** лексемасынын микросистемасы жалпысы он сөздөн түзүлгөн. Сары ырандын солгундугу, эмоциялуулугу, кызыл, ак, кер түстөр менен аралашуусу (гомогендүүлүгү) чагылтылган.

Окумуштуу-тилчи К. Саматовдун кандидаттык диссертациясында **сары** лексемасынын кыргыз тилиндеги аныкталган микросистемасы жалпы жонунан кырк үч лексемадан турары белгиленет [4, 123-б.]. Жогоруда келтирилген биздин эсептөөбүздө С. Орозбаков өз вариантында **сары** лексемасынын он формасын колдонгону саналат. Көрүнүп тургандай, манасчы өз чыгармачылыгында **сары** лексемасынын маанилик палитрасынын мүмкүнчүлүктөрүн өтө деле кенен пайдалана албаптыр. Эпостун С. Орозбаковго тийиштүү вариантындагы жана кыргыз тилиндеги **сары** лексемасынын аныкталган микросистемаларынын өз ара сандык катыштары төмөнкүдөй: 10:43, башкача айтканда, эпосто колдонулган сары лексемасы 4, 3 эсеге аздык кылат.

Биздин С. Орозбаков айткан «Манас» эпосунун вариантында кездешүүчү **сары** лексемасынын микросистемасына жасалган чакан иликтөөбүздөн мына ушундай натыйжалар алынды.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. – Б.: «Аврария Пресс», 2015. – 256 б.
2. МАНАС: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. С. Орозбаковдун варианты боюнча КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. Түз.: С. Мусаев, А. Акматалиев. Сөздүгүн даярдаган М. Касымгелдиева. – Б.: Хан-Теңир, 2010. – 1840 б.
3. Масленникова К.И. Система цветообозначений современного французского языка. – АКД. – Л., 1973.
4. Саматов К. Цветообозначающая лексика в кыргызском языке: Дис. ...канд.филолог.наук. – Бишкек, 1997. – 171 с.
5. Саматов К. Кыргыз тилиндеги өң-түс сөздөрүнүн лексика-семантикалык жана стилистикалык мүнөздөмөлөрү (диахрондук жана синхрондук аспекти). – Б.: «Бийиктик», 2003. – 280 б.
6. Фрумкина Р.М. Цвет, смысл, сходство: (Аспекты психолингвистического анализа). – М.: Наука, 1984.
7. Языкознание. Большой энциклопедический словарь. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.: ил.